

Самур

№ 7(312) 2017-йисан 30-август

1992-йисан январдилай акъатзава

Цийивилер

www.samurpress.net

И ЧИЛ ХАЙИ ДИГЕ Я

Хъвадай цив таъминарда

Азербайжан Республикадин Президент Илгъам Алиева вичин 2017-йисан 17-мартдин «Агъалияр хъвадай цив таъминарун хъсанарун патал

алава тедбирин гъакъиндай» тIвар ганвай серенжемда дегишвилер тун патал цийи серенжем къабулнава. И серенжемдив къадайвал, 28 райондин 170 къван яшайишдин чкаяр хъвадай цив таъминарун хъсанарда. И кар патал республикада вири жуьредин къулайвилер арадал гъанва. Мукъвал вахтара хъвадай цикай къитвал чIугвазвай цIудралди хуьрерин месэла вини дережада гъял жеда.

Мад са агалкъун

Китайдин Тайпей шегъерда тешкилнавай студентрин XXIX Дунъядин Гатун Универсиадада Азербайжандин командадик квай жегилри хъсан агалкъунар гъилик авунва. Универсиададин вад лагъай юкъуз чи къве таеквондчиди - Саид Къулиева ва лезги Радик Исаева буьруьнждин медалар къачуна. Вич олимпиядин чемпион тир Р.Исаев Ирандай ва Туьркиядай атанвай спортсменриз уфтан хъана. Гъа икI, чи ватангъилиди мад са медалдалди вичин агалкъунрин къадар артухарна.

Дегъ суарар жагъанва

КцIар районда чи эрадал къведалди II агъзур йисариз талукъ дегъ суарар жагъанва. И суарар райондин чилер тарихдин гуьмбетралди девлетлу я. Ина энеолит девирдин гуьмбетарни галаз дуьшуьш жезва. Сифте яз КцIар районда дегъ суарар 1953-йисуз ашкара хъанай. А чIавуз археологри Хъил ва Эвежугъ хуьрерин арада авай Рудбар лугъудай чкадай жагъай суарар чи эрадал къведалди I агъзур йисан юкъвариз талукъ тирди къейд авунай.

АМИА-дин Археологиядин ва Этнографиядин Институтдин къилин пешекар, археолог Къагъриман Агъаева лугъузвайвал, КцIара дегъ девирдин са шумуд цийи гуьмбетар жагъанва ва абур хъсандиз чириз алахъзава. Адан фикирдалди, КцIар райондин чилер тарихдин гуьмбетралди девлетлу я. Ина энеолит девирдин гуьмбетарни галаз дуьшуьш жезва. Сифте яз КцIар районда дегъ суарар 1953-йисуз ашкара хъанай. А чIавуз археологри Хъил ва Эвежугъ хуьрерин арада авай Рудбар лугъудай чкадай жагъай суарар чи эрадал къведалди I агъзур йисан юкъвариз талукъ тирди къейд авунай.

Дагъустан Республикадин Рутул райондин Гелмец хуьр

Редактордин гаф

ЧIАЛ ГЪИЛЯЙ ФИЗВА

КцIара са миресдал дуьшуьш хъана зун. Чи арада ихътин ихтилат кыле фена:

- ГъикI я вун? Хизанар хъсанзавани?
- Слава богу, неплохо.
- Хтулар гъикI я?
- Замечательно.
- КIвалахал аламани?
- Я на пенсио ушел.
- Завай эхиз хъанач:

– Я хизан сагъ хъайиди, ваз лезги чIал чизвачни?

– А как же! Бес зун лезги тушни!

Адалай гуьгъуьниз са маса чирхчирдал гьалтна зун. Ада завай жузуна:

- Истирагъетдиз хтанвани вун?
- Эхъ, ял ягъиз хтанва.
- Не яхшы! И варз ина кечирмишда ман вуна!
- Эхъ, и варз ина акъудда за.
- Чалишмиш хъухъ, гъавадал гезинтида пара хъухъ.
- Хъурай, алахъда зун.
- КIвале къаршиламишдайд авачтIа, чаз къунагъ жедани вун?

Чирхчирдиз сагърай лагъана жуван рехъ къуна фена зун. Ингъе и къве ихтилатди рикI акъван тIарна хъи, вучдатIа чир хъанач заз.

А юкъуз зал гъа икI рахадайбур мадни гьалтна. Туьквенда, базарда зун лезгидал рахана, заз патан чIаларал жаваб гана садбуру. Са яшлу туьквенчиди лагъайтIа, зун къапарай акъудна. Ам вучайтIани захъ галаз лезгидалди раханач.

Чи магъледин аялар сад-садахъ галаз лезги чIалалай гъейри вири чIаларал рахаз акурла зун пер ханваз кIвализ хъфена. Акъаз-акъаз, гъарай къачуна чIал гъилий физвайди и гъилера генани мукъувай

къатIана за. Эхъ, физва чIал...

Чун лезгидал ата-бата, карт-курт ийиз рахазвай. Жуван рахунрик урус, туьрк гафар акадарун адет къунва чна. Гъвечи-чIехибуру, мукъва-къилийри, ярар-дустари вучиз ятIани хайи чIал кIарарал вегъизва. И кар Азербайжандани, Дагъустандани гъакI я. Мел-мехъеррин, мярекатрин чIавуз лезгийр сад-садахъ галаз рахадайла регъуьла чилерай-чилизи фида вун. Им вучтин кар я? Чи бубайри багъа эменни хъиз хвена чав агакъарнавай чIал эхиримжи са шумуд йисан къене гъикI хъана и гьалдиз гъанвайди я чна? Вучиз адан къадир чизмач? Вучиз виликан вахтара хъиз адан къайгъу чIугвазмач чна? Вучиз адаз рикIяй икрамзамач?

Маса халкъари чна къван тIагъ гузвач дидед чIалаз. А халкъарин векилар чпин чIаларал рахадайла чна къван патан гафарикай менфят къачузвач. Налугъуди, чи ватангъилияр чIал чIурун патал акъажунриз экъечIнава.

«Чун гужуналди ассимиляция ийизва!» лугъуз гъарай-эвер кутагъвай ксарни кваз гъа икI рахаз акурла ийир-тийир квахъадни ви? ТIал гудай кар ам я хъи, ихътин къацIай чIала Интернетдиз, газетриз, журналриз, ктабризни рехъ жагъурнава. ИкI хъайила, чи чIалан пакагъан югъ гъихътинди хъурай? Дидед чIалаз гъуьрмет ая, адан къадир хъухъ, ам хайи чил хъиз, хайи диде хъиз хухъ лугъуз чаз веси авур бубайрин гафар вучиз рикIелай алудзава чна? И суалриз жаваб нивай кIан жен?

Урусин тарихчи, генерал Семен Броневскийди «Къафкъаздин гъакъиндай цийи географиядин ва тарихдин малуматар» ктабда (Москва, 1823) къе-

най хъи, а девирда Лезгистандин агъалийрилай гъейри Дагъустандин гзаф вилайтрин – Акушадин, Дженгутендин, Къаракъайтагъдин, Кубачидин, Табасарандин ва маса вилайтрин агъалиярни лезгидалди рахазвай. Виликан девирра татар чIалакай менфят къачур Къазикъумух вилайтдин агъалияр и чIал къерехдик туна къилий-къилиз лезгидалди рахаз эгечIнай.

Гзаф авторри кхъизвайвал, XVIII асирда ва XIX асирдин эвелра Къафкъазда виридалайни гзаф татар (азербайжан) чIалакай менфят къачузвай. Вич рахазвай агъалийрин къадардал гьалтIа кьвед лагъай чкадал лезги чIал алай. Са вахтунда вичихъ ихътин зурба къимет хъайи хайи чIалак гила чна гъикI хъана рехнеяр кутагъва?

XIX йисарин эхирра вичин «Куьре чIал» ктаб чапдай акъудай П.К.Услара чи чIалан иервилел, везинлувилелни девлетлувилел гъейран хъана лагъанай: «Яраб и халкъдихъ гъикъван шаирар аватIа?»

Гъа инал чи чIалан виридалайни чIехи женгчи Гъажибег Гъажибегова алатай асирдин 30-йисара лагъай гафар рикIел хкин: «Лезгидалди рахадайла хайи чIалан гафар аваз маса чIалан гафарикай менфят къачун жуван диде негъ авун я. Диде негъ авуниз са тIвар гуз жеда – вагъшивал». Мад гъа камалгъилиди лагъайвал, «Лезгидин виридалайни гужлу яракъ адан чIал я. ЧIал квахъайтIа, халкъни квахъда.» И кардиз рехъ тагун чна, лезгийр! Агъзур йисара тарихда къегъалвилелди вичин тIвар хвейи халкъдин чIал лайихлудаказ хвена виликай къевезмай несилрив агакъарин!

LƏZGİ ULDUZU

Türkiyədə ləzgi xalqının adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin təbliği ilə məşğul olan Balıkesir "Dağıstan" dərnəyinin avqustun 6-da Balıkesir vilayətinin Kirne (təzə adı Ortaca) kəndində təşkil etdiyi bayram şənliyi bu dəfə bir başqa təntənə ilə yaddaşlarda qaldı. "Ləzgi ulduzu" adlandırılan həmin bayramda

Bursa, İzmir, Balıkesir şəhərlərindən gəlmiş çox sayda insanlar əsl bayram əhval-ruhiyyəsi yaşadılar. Ötən illərdə bu kənddə keçirilən "Xeyir" məclislərindən fərqli olaraq bu dəfə ilk dəfə açıq havada "Ləzgi Yıldızı" Qafqaz Rəqs Ansamblının üzvləri ləzgi xalq havalarının ruha dad verən şirin sədələri altında

öz məhəratlərini tamaşaçılara nümayiş etdirdilər. Onlara həmin rəqsləri öyrədən Emrah Şen və Sinan Aşır 7-15 yaşlı rəqqaslarla bərabər meydana da görünəndə alqış sədələri ətrafı бүрүдү.

Dərnəyin fəal üzvlərindən olan Osman Göçməzin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında reallaşan yeniliyi hamı alqışladı. Tədbirdə dərnəyin Balıkesir bölməsinin yeni rəhbəri Yaşar Taşkın, əvvəlki rəhbəri Niyazi Şalık, kənd muxtarı Kamil Kaça və digərləri iştirak etdilər.

Çərkəzlərin "Trikana" ansambli da adigey və abxaz mahnıları ilə şənliyə rəng qatdı. Onlar Mehmet Aydemirin rəhbərliyi altında maraqlı

musiqi nömrələri ilə ləzgi xalqına olan məhəbbətlerini nümayiş etdirdilər.

Sonra bir sıra maraqlı idman yarışları, müsabiqələr keçirildi. Birincilik qazananlara hədiyyələr verildi. Bursa "Dağıstan" dərnəyinin rəhbərləri Yaşar Sabri Döndər və Ramazan Kor, digər tanınmış şəxslər qədim ləzgi xalqlarının yaraşığı sayılan ləzgi ulduzu həkk olunaraq toxunmuş xalqın ətrafına toplaşmış xatirə şəkli çəkirdilər. Səhər saat 10-da başlanan təntənə gecəyə kimi davam etdi.

Abdulla QUBALI, Türkiyə, İzmir

«DAĞISTAN» JURNALI YAZIR

taj dərc olunmuşdur. Dünya şöhrətli "Lezginka" ansamblının burada baş tutan möhtəşəm konserti və onun əsk-sədəsi haqqında "Bursada Dağıstan rüzgarı əsdi" məqaləsində məlumat verilir.

"Can Azərbaycandan gələn dəyərli qonaqlarımız" məqaləsində jurnal bakılı yazıçı Sədaqət Kərimovanın Türkiyədə türk dilində çapdan çıxmış "Lezgiye" kitabının burada keçirilmiş təqdimat mərasimi haqqında yazır. Müəllif Balıkesir şəhərində keçən təqdimat barədə də oxucuları məlumatlandırır.

"Samur" qəzeti redaksiyası göstərdiyi bu diqqətə görə jurnalın baş redaktoru Şahabettin Özenə və redaksiya kollektivinə dərin minnətdarlığını bildirir.

Bu ilin aprelində Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən iki böyük tədbir haqqında bu ölkənin "Dağıstan" jurnalının 10-cu sayında geniş repor-

Bu günlərdə Bursada fəaliyyət göstərən "Dağıstan" dərnəyinin rəhbərləri Yaşar Sabri Döndər və Ramazan Korun təşəbbüsü ilə burada ölkənin universitetlərində təhsil alan, uğurları ilə seçilən fəal gənclərlə görüş keçirildi. Görüş hamının ürəyincə oldu.

KÖNÜL KÖRPÜLƏRİ

Bursa Böyükşəhər bələdiyyəsinin və Türkiyədəki xeyirsevər iş adamlarının dəstəyi, Bursa "Dağıstan" dərnəyinin təşkilatçılığı ilə Dağıstanın Ma- haçqala və Dərbənd, Azərbaycanın Quba, Qusar və Xaçmaz şəhərlərində orucluq zamanı verilən iftar süfrələrini insanlar minnətdarlıqla xatırlayırlar. O zaman qurulan könül körpüləri "İki dövlət, bir millət" olan Türkiyə və Azərbaycan birliyinə gözəl misaldır.

ЧИРВИЛЕРИН КУРСАР

Азербайжан Республикадин Президентдин патав гвай Чирвилерин Фондуни Кцлар райондин Хчилерин хуьре тешкил авур «Компьютердин технологияр ва идарадин крар тIвар ганвай курсара тарсар кылииз акъатнава.

И йикъара Кцлар шегъердин «Шагъ дагъ» компьютердин меркездин пешекаррин иштираквилелди Келзавайбурун илимдинни практикадин чирвилер тайинардай имтигъанар кыле тухвана. Чпин алакунралди чешнелу хъайи 12 жегъилдиз сертификатар вугана. Жегъилрикай Магъир Рзаева, Селимхан Исмиева, Роман Поладова, Эдгар Аббасова ва масабуру чпис тарс гайи пешекарриз разивал кьалурна. Абуру ихътин курсар

кар-кеспи авачир жегъилар патал иллаки важиблу тирди кьейд авуна.

Сентябрдин вацра Кцлара ва мад цIуд регионда цIийи курсар кардик кутада.

«DODO» İŞIQ ÜZÜ GÖRDÜ

Bütün dünyada mətbuatın çoxlu problemlərlə üzləşdiyi bir vaxtda Bakıda talış dilində "Dodo" adlı daha bir qəzetin nəşrə başlaması sevincidir. Bildiyimiz kimi, talışların "Tolişi sedo" qəzeti 1992-ci ildən Bakıda nəşr olunur.

"Dodo"nun baş redaktoru vətəndaş mövqeyi ilə seçilən ziyalı İradə Məlikovadır. Onun Azərbaycanın qədim və köklü xalqlarından olan talışların dilini, mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini yaşatmaq üçün qələmin gücündən istifadə etmək istəyi hörmətə layiqdir.

Əminik ki, redaksiya qarşısına qoyduğu vəzifəni həyata keçirməkdə uğurlar qazanacaq. Bu sahədə talış xalqının ziyalıları kollektivdən öz köməyini əsirgəməyəcək.

ЧIАЛ КЪАДАГЪА АВУНАЙ

Албан алфавитдикай делилар кьвердавай пара жезва. Виликан девиррин алмрикай Н.Карамянса и алфавит 21, Эллис Миннеса 32, А.Шанидзе и ва маса пешекарри 52 гьарфуникай туькIурнавайди кьейд авунай. Бязи алмри Къафкъаздин Албанияда са шумуд алфавит хьунухь мумкин я лугъузва. А.Шаниздеди гьатта вичин «Къафкъаздин албанрин цIийиз винел акъатнавай алфавит ва адан кьиметлувал» ктабда ачухдиз кхьена: «Гиман хьи Арранда тек са халкьдин ваь, са шумуд халкьдин вичин милли кхьинар хьанва.»

бязи алмри Албаниядин чIехи халкьарикай сад лезгийар тир ва абурун кхьинрикай генани гегьеншидиз менфят кьачузвай лугъузва. ИкI тирди тарихдин делилрини субузтава. Араб чешмейрай малум жезвайвал, лезгийрихь гзаф вилятра менфят кьачузвай кел-кхьин ва девлетлу эдебият аваз акурла халиф Абд ул-Маликан (685-705) эмирдалди адан раисри и чIал ва кхьинар кьадагъа авунай. Тарихчи Е.Пахомова кхьизвайвал, арабри гьатта фарс ва харезм кхьинарни арадай акъуднай.

И фикрар асасдиз кьачуна

Мегъамед ХАЛИДОВ

TABASARANLAR

Müxtəlif yazılı məxəzlərdə tabasaranların yaşadığı ərazinin adı müxtəlif cür göstərilir: "Tabaristan", "Tabarsaran", "Tabasparan", "Tavaspor", "Tabasaraşah". Favstos Buzandın "Ermənistan tarixi" kitabında tabasaranlıların adı "tabaspor" kimi qeyd olunub. M.Kaqankatvatsinin, Yeçişenin və digər qədim tarixçilərin kitablarında "Tabaspor" vilayət adı kimi göstərilir. XII əsr müəllifi Yaqut əl-Həməvi X əsrə aid məlumatlara əsaslanaraq Lezganla Dərbənd arasında Tabasaraşah adlı ölkənin mövcudluğu barədə məlumat vermişdir. Tabasaranlar haqqında görkəmli Dağıstan tarixçisi H.Alqadarinin "Asari Dağıstan", tanınmış Azərbaycan alimi A.A. Bakıxanovun "Gülüstani İrəm", məşhur rus etnoqrafı L.İ.Lavrovun "Qafqazın etnoqrafiyası" kitablarında qiymətli məlumatlar verilib.

Qafqazın qədim xalqlarından sayılan tabasaranlar əsasən Dağıstanın Tabasaran, Xiv və Dərbənd rayonlarında yaşayırlar. Şəhər əhalisi ən çox Dərbənd, Oqni, Kaspiysk və Mahaçqala şəhərlərində cəmləşmişdir. Onlar əsrlər boyu Dağıstanın Rubas çayı vadisində yaşayırlar.

"Tabasaran" sözünün mənası haqqında təəssüf ki, əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. **Tabasaranlar şimalda yaşayan həmvətənlərini гьумцӀулар, cənubdakıları isə гьумгьумар adlandırırlar. Ləzgilər tabasaranları къабгъанар adlandırırlar. Bu barədə rus etnoqrafı A.N.Qenko yazır: "Nadir hallarda tabasaran dilini ləzgilərlə əlaqədar къабгъан (гъамгъам) чӀал, daha doğrusu kabqan dili adlandırırlar ("къабгъан" – mənşəyinə görə çox çətin termin olub, hazırda ləzgilər arasında tabasaranlara verilən ad kimi məşhurdur)".**

Bir sıra orta əsr müəlliflərinin əsərlərində bu xalqın xəzərlərə, ərəblərə, səlcuqlara, monqol-tatarlara, sasanilərə qarşı döyüşləri haqqında maraqlı məlumatlar verilib.

Dağıstan ərəblər tərəfindən istila edildikdən sonra Tabasaran əraziləri Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatıldı. Xilafətin süqutundan sonra bu vilayət Şirvanın bir hissəsinə çevrildi.

917-ci ildə Tabasaran ərəblərin Məzyədildlər sülaləsindən olan Muhammad Maysumun ixtiyarına keçəndən sonra buranın hakimləri "maysum", həmin torpaqlar isə "maysumluq" adlandırılmağa başlanmışdır.

Maysumluğun əsas düşməni Dərbənd əmirliyi idi. 944-cü ildən əmirliyi Muhammadın qardaşı Əhməd idarə etməyə başlayır. 948-ci ildə o, Şirvanşah tituluna yiyələnir və Tabasaranı idarə etməyi oğlu Haysama həvalə edir. Bundan sonra Haysamın qardaşı Əhməd hakimiyyətə gəlir. Əhməd oğlu II Haysam (981-1025) əvəz edir. XII əsrin əvvəllərində Tabasaran maysumluğu 24 mülkə bölünür. Mülklər sərhənglər (hərbi rəislər) tərəfindən idarə olunur.

1570-ci ildə maysumluğun sülalələri arasında nifaq və qarışıqlıq baş qaldırır. Nəticədə əhalinin xeyli hissəsi həlak olur. Sağ qalanlar iqamətgahı Xuçnidən Çarağa köçürülür. Burada onlar düzənlik tərəfdən və Dərbənddən daha çox basqınlara məruz qalırlar. Çox keçmir ki, Xuçnidə Tabasaran qazısı hakimiyyətə gəlir.

XV əsrdə Tabasaran torpaqları vahid knyazlıq kimi birləşir. Həmin knyazlıq düşmənlərə qarşı döyüşə 60 minlik qoşun çıxara bilirdi.

XVI əsrin sonlarında Türkiyə və İran

arasında baş verən hərbi əməliyyatlar Tabasaranı da təsirsiz ötürmüşdür. XVII əsrin əvvəllərində icma ittifaqları Tabasaranda qazi hakimiyyətindən imtina edir.

1860-cı ildə əvvəlki mülklərin ərazisində dairələr təşkil olunur. Qaytağ usmiliyi və Tabasaran əraziləri Qaytağ-Tabasaran dairəsində birləşdirilir.

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Tabasaran maysumluq, qazılıq və bir sıra kənd icmaları tərəfindən idarə olunmağa başlanır.

1806-cı ildə Tabasaran Rusiyaya birləşdirilir. Bundan sonra xalqın vəziyyəti daha da ağırlaşır, buranı rus çarı və yerli hakimlər əleyhinə mübarizə dalğası bürüyür. Bunun nəticəsi olaraq 1860-cı ildə əvvəlki mülklərin ərazisində dairələr yaradılır. Qaytağ usmiliyi və Tabasaran əraziləri Qaytağ-Tabasaran dairəsində birləşdirilir. Dairə əvvəlcə naibliklərə bölünür, 1899-cu ildən

onlar nahiyələrə əvəz olunur. Nahiyələr icmaları əhatə edir.

1895-ci ildə dairədə 4 naiblik: Qaraqaytağ (mərkəzi Cibaxni kəndi), Aşağı Qaytağ (mərkəzi Qayakənd kəndi), Şimali Tabasaran (mərkəzi Yersi kəndi), Urkarah (mərkəzi Urkarah kəndi) naiblikləri var idi.

1926-cı ildə dairə 3 nahiyəyə - Yuxarı Tabasaran (Mərkəzi Xuçni kəndi), Daxadaye (mərkəzi Məcalis), Səfərov (mərkəzi Cəlalkənd) nahiyələrinə bölünür.

1929-cu ildə Tabasaran rayonu yaradılır, onun mərkəzi Burqankənd, 1934-cü ildən isə Xuçni olur.

Tabasaran dili Dağıstanın 14 dövlət dilindən biridir. Nax-Dağıstan dilləri ailəsinin ləzgi dil qrupuna daxil olan bu dil ən çox ləzgi və ağıl dillərinə yaxındır. Semyon Bronevskinin "Qafqazlılar.1750-1820" adlı kitabında qeyd edildiyi kimi, XVIII əsrdə Tabasaran əhalisi başdan-başa ləzgi dilində danışdı. Brokqauzun və Efronun 1890-1907-ci illərdə nəşr olunmuş "Ensiklopedik lüğət"ində qeyd olunub: "Şərqi Qafqaz-dağ qrupuna aid olan, Cənubi Dağıstanda, Rubas çayı vadisində yayılmış tabasaran dili az tədqiq olunmuş dillərdəndir. Şimalda bu dil qaytağ ləhcələri, cənubda küre dili, qərbdə ağıl dili (bəziləri tərəfindən tabasaran dilinə, digərləri tərəfindən isə küre dilinə yaxın olduğu göstərilən) ilə təmasdadır. Şərqdə Tabasaran vilayəti Xəzər dənizi sahili boyundakı türk tayfaları ilə

həmsərhəddir. Sonuncularla yaxın qonşuluqda və ünsiyyətdə olduqlarına görə tabasaranlar onların azərbaycan ləhcəsini mənimsəmiş və öz doğma dillərini bir qədər unutmuşlar".

Tabasaran dilinin məşhur tədqiqatçıları arasında Adolf Dirr, Petr Uslar, Aleksandr Qenko, Beydullah Xanməhəmmədov, Aleksandr Maqometov, Temirxan Şalbuzov, Vəlibəy Zahirov, Qazi Qurbanov və başqaları vardır. Bu dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasında rus alimi P.K.Usların müstəsna xidmətləri olub. 1870-ci ildə bu işə başlayan alim bir sıra çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu barədə o, məşhur şərqşünas alim, akademik A.A.Şifnerə yazdığı məktubunda qeyd edir: "Artıq bir ildir ki, tabasaran dilinin tədqiqinə başlamışam, lakin daim informant dəyişmək məcburiyyətindəyəm... onlarda hər hansı qrammatik anlayışı inkişaf etdirməyə nail ola bilmirəm". Göstərdiyi

Bu dil ismin 48 halının olması ilə diqqət çəkir. Müasir tabasaran dilində üç dialekt mövcuddur: nitrix, suvak və qalin.

Tarixən əkinçi olan tabasaranlar həm də gözəl sənətkarlar kimi tanınırlar. Tabasaran xalçaları qədim zamanlardan məşhurdur. Bu xalq həmçinin ağac və daş üzərində oyma, dulusçuluq, dəmirçilik, dəri aşınması, yun ayırıcılığı, naxışlı geyim əşyaları toxuculuğu, ağacdan məişət əşyaları hazırlanması ilə də tanınır.

Tabasaranlar öz alimləri ilə fəxr edirlər. Bu torpaq onlarca elmlər doktoru, çoxlu elmlər namizədi yetirib. Bu da təsadüfi deyil. **Hələ XII əsrin əvvəllərində Tabasaranda ərəb dilinin tədrisi, islam mədəniyyətinin təbliği sahəsində geniş işlər görülmüşdür. Burada bir sıra məktəblər açılmış, ərəb dili və islam dini ilə yanaşı, dünyəvi elmlərdən tarix, hüquq, həndəsə, coğrafiya da tədris olunmuşdur. Vilayətin Məhəmməd əl-Karahi, Ruqudjalı Rəcəb, Kuryalı Şaban, Kulikli Ramazan kimi alimlərinin adları tarixə düşmüşdür.**

XVI əsrin II yarısında Küryaq kəndində məşhur ərəbşünas alimlər Şaban və Mühammad ömür sürmüşlər. Zirdaq kəndindən isə 1023-cü ildə ərəb əlifbası ilə tabasaran dilində yazılmış "Dinin əsas şərtləri - iman, islam, sünne" ("Диндин асулар шубуб - иман, ислам, сунне") kitabı tapılmışdır. Onun müəllifi Həsən ibn Ramazan az-Zirdaqi sonralar Sədinin "Gülüstani" əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir ki, bu da onun hərtərəfli biliklərə malik olduğunu sübut edir. Onun oğlu Hacı Məhəmməd atasının yolunu davam etdirmiş, öz əsərlərini yaratmışlar.

Tabasaranlar həmçinin öz qəhrəmanlıq tarixi ilə də fəxr edirlər. Nadir şahın qoşununa qarşı döyüşmüş, 27 yaşında qəhrəmancasına həlak olmuş Mirzə Kalukski silahı ilə qələmini eyni ustalıqla işlətməmiş cəngavər idi. Onun şeirləri indiyə kimi xalqın yaddaşında yaşayır.

1929-cu ildə Dağıstanda Tabasaran rayonunun yaradılması ilə əlaqədar bu xalqın mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş verir. 1932-ci ildə Tabasaran dilində yazı yaranır və həmin vaxtdan məktəblərdə ana dilinin tədrisi başlanır. Rayon mərkəzi olan Burqankənddə (1934-cü ildən rayon mərkəzi Xuçnidir) "Уру Табасаран" ("Qırmızı Tabasaran") qəzeti nəşr olunmağa başlayır.

1938-ci il kimi latın qrafikasından istifadə edən tabasaranlar 1938-ci ildən etibarən kiril qrafikasından bəhrələnilər. Hazırda Dağıstanda tabasaran dilində respublika və rayon radio verilişləri yayımlanır, dərslilər nəşr olunur. Burada tabasaran dilində «Литературайрин Табасаран» ("Ədəbi Tabasaran"), "Дагъустан дишагъли" ("Tabasaran qadını"), "Tabasaraşahın nurar" ("Tabasaran şəfəqləri"), "Aku xyad", "As-salam", "Tabasaraşahın ses" qəzetləri nəşr olunur. 1960-cı ildən Xivdə tabasaran teatru fəaliyyət göstərir. Tabasaranın məşhur yazarı, Dağıstanın xalq şairi Mitalib Mitarovun əsərləri dünyanın bir neçə dilinə tərcümə olunub.

2010-cu ildə aparılan siyahıyaalmanın nəticələrinə görə tabasaranların sayı 130 min nəfərdən çoxdur. Onlar əsasən Tabasaran, Xiv və Dərbənd rayonlarında məskunlaşmışlar. Tabasaranlar bir qayda olaraq doğma dilləri ilə yanaşı, ləzgi və rus dillərində də danışırlar.

Sədaqət KƏRİMOVA

АКТИВИСТЫ ГАЗЕТЫ «САМУР» НА СЕВЕРОКАВКАЗСКОМ МОЛОДЕЖНОМ ФОРУМЕ

«Машук» - так называется одна из вершин гор Северного Кавказа, которая находится в центральной

части Пятигорья на Кавказских Минеральных Водах. У подножия этого памятника природы, в городе Пятигорск, ежегодно, уже 8-ой раз, проводится «Северокавказский молодежный форум», под названием «Машук». В этом году в нем принимали участие более 2000 парней и девушек из разных стран Кавказа.

Цель этого замечательного форума - это сближение народов, реализация интересных проектов, защита творческих грантов, углубление знаний молодёжи, а также приобретение новых друзей.

В этом году впервые на «Машуке» с поддержкой Россотрудничества участвовали представители различных национальностей из Азербайджана, Молдовы, Киргизии и Армении. Лезгин Азербайджана представляли на форуме активисты редакции газеты «Самур» - я, Айнур Байбулатова и Закарья Захаров. Мы принимали участие во всех программах форума. Веселый и находчивый Закарья также стал призером конкурса «Мистер и Мисс

Машук-2017».

Мы рассказали участникам форума о лезгинах Азербайджана, о деятельности лезгинской национальной газеты «Самур», о Лезгинском Ансамбле Песни и Танца «Сувар», также поделились своими идеями, которые очень понравились организаторам мероприятия. Вернулись мы на родину с приятными воспоминаниями, так как форум прошел на высшем уровне.

Айнур БАЙБУЛАТОВА

«РУССКИЙ» ЛЕЗГИН

Возможно, многих удивит название моей статьи. Но, именно, так я могу назвать своего героя, которого разделяют от Родины сотни и сотни километров.

Многим из нас знакомо ощущение ностальгии - смутной тоски и грусти по какому-то знакомому месту, в котором нам доводилось бывать, по людям, по молодости, или по старым временам в целом.

Александр Ковалев, русский по национальности, родился в 1958 году в поселке Ялама Хачмазского района Азербайджанской Республики. Все свое детство и юность он провел среди лезгин. И, конечно же, владел лезгинским языком не хуже лезгин.

Окончив среднюю школу, пошел служить в ряды Советской Армии. По словам моей сестры (так как Саша был её одноклассником) я узнала, что он долгие годы живет в городе Ижевск. Но, несмотря на то, что столько лет находится вдали от родины, он все же сохранил любовь к лезгинам и лезгинскому языку. Два года назад мы возобновили с ним связь через интернет. «36 лет прошло с тех пор, как я покинул Родину. Я мысленно вспоминаю слова на лезгинском языке

и составляю предложения», - писал он мне.

Позже он отправил мне поздравление «Яран сувар» на лезгинском языке в стихотворной форме.

*Яран сувар мубаракрай, лезгияр,
Куь мурадри цуьк акьудрай датлана.
Зи саламар квеь агакьрай, лезгияр,
Куь бахтари куьн агудрай датлана.*

*Жуван ватан клубан ая гьар сада,
Куь суфраяр няметарив ацугурай.
Мугьман клани куь рик михьи эллериз,
Аллагьдини мехьер, мелер бул гурай.*

Наверное, время от времени многие испытывают подобные чувства. И в этом нет ничего удивительного - это совершенно нормально. Более того, легкая ностальгия способна принести даже иллюзию счастья, ведь когда мы вспоминаем что-то хорошее, то на наших губах непроизвольно расплывается улыбка. Так же и Саша, вдали от родной земли чувствует, как сильно он любит свою родину и свой «родной» лезгинский язык.

Тамилла БЕКЕРОВА,
Дербент, педагог

О НАС ПИСАЛИ...

Лезгины просты и честны, придерживаются более обычаев своих, чем веры; гостеприимство считается у них первой добродетелью, и нарушивший оно теряет все уважение между ними...

Лезгины рослы, сильные, здоровы; лица их значительны и чем далее они простираются в горы, тем черты лица становятся выразительнее, изображая некоторое зверство. Женщины их вообще прекрасны и умны. Жены их не находятся в таком рабстве, как в прочих частях Азии, и хотя они несут все трудные работы домашние, но зато открыты и не заперты в гаремах...

Российское правительство, водворившее ныне в сих землях, истребит, без сомнения, многие вредные обычаи в сей стране, но вместе с ним поселит и разврат в нравах лезгин, не говоря о всеобщей ненависти, которую оно уже успело приобрести здесь. Сему причиной бывают распутство и корыстолюбие чиновников

и неуважение к тем, в которых народ привык видеть судей и посредников своих. Необразованный чиновник наш полагает, что все несхожее с нашими обычаями есть отпечаток невежества, полагает порядочными людьми только тех, которые имеют классные чины, почтенного же старика, пользующегося доверенностью в народе, считает он уже за совершенно ничтожного человека, потому что он бороды не бреет или одевается не в тонкое сукно. Несправедливое презрение сие и вышеозначенные пороки суть, конечно, причины всеобщей ненависти, которую правительство наше успевае приобрести в самое короткое время. «Неповиновение» жителей начальникам невероятно; причиною же сему беспечность и корыстолюбие наших угнетающих бедных и не обращающих внимания на проступки богатых.

Выдержки из «Записок»
Н.Н.Муравьева. Н.А.Задонский.
За стеной Кавказа. М., 1989. С.530.

ДАГЪЛАРА СТАДИОН

Европадин виридалайни кьакьан хуьр тир Кьурушдал дуньяда вичин тай авачир стадион туькгуьрнава. 2500 метр кьакьанвиле авай и стадион «Леки» футболдин командадин ихтиярда ава.

Фото: Алван БАШИРОВ

ХАЛИФДИ ВУЧ ЛАГЪАНАЙ?

1234-йисуз кьелемдиз кьачунвай «Сириядин аноним хроникадин» бязи чинар гила ачух жезва. Ана кхьенвайвал, Абу Бекр халиф тир вахтунда (632-634) ада араб кьушунриз ихьтин эмир ганай: «Душманар набут мийир, гьвечли аялар, кьубуз инсанар, дишеглияр рекьмир; хурмад тарар атлана кумир; майвад тарар терг мийир; незвайдалай артух хипер, калер ва девеяр тукьамир.

Куьн кьабулзавай гьар са шегьердихь ва халкьдихь галаз икьрар кутлуна, абуруз гайи гафуниз амал ая, кьуй абур чун кьведалди чпихь авай кьайда-кьанунралди яшамаш хьурай. Абурунни куь арада тафаватвал хьун паталди чкадин агьалийрал харжи эцига хьи, абур чпин чилерал, чпин дин гваз жедайвал. Куьн кьабулзавачирбурухь галаз даяе ая.»

Ингье арабрин сердерри ва аскерри халифдин эмир кьилиз акьуднач. Абуру Лезгистанда ва Дагьустанда авур вагьшивилериз талукь са кьве делил рикел хкун бес я. Х асирдин тарихчи Абу Жафер Мугьмамд ибн Жарир ат-Табариди вичин

«Пайгьамбаррин ва пачагьрин тарих» ктабда кхьивзайвал, 150 агьзур мислимдин кьиле аваз хазарар кукьварай арабрин сердер Марван ибн Мугьмамдавай сифте вахтара Кьафкьазда кьве пачагьлугь - Лезган (Лезгистан) ва Серир кьаз хьанач. Хазаррилай кьулухь ада Серирдал вегьена. Инин агьалийриз муьтлуьгь жез клан хьанач лугьз ада са шумуд вацра женг чугуна гзаф хуьрерни шегьерар чукьурна, чиливди сад авуна. Са шумуд шегьердин агьалияр кьилий-кьилиз турунай акьудна.

Гуьгуьнлай Марвана лезгийрал вегьена. Са йисуз лезгийрихь галаз женг чугуна абурун пачагь Авиз авай кьеле кьаз тахьай сердерди Самур дередин цудралди хуьрер чукьурна, агьалияр яна кьена. Эхирни Авиз женгина гьелек хьана. Арабри адан кьил атлана клиринал гьалдна ва кьеледа авайбуру икьрар кутлуниз мажбуруна. Санлай арабри гужуналди мусурманвал кьабулиз тун патал лезгийрихь галаз 150 йисуз даяе авунай.

Шамсудин АЛИКПЕРОВ

“САМУР ДИН” МЕКТЕБ

ЧИ КЛАССИКАР

ЦИЛИНГВИ БУКІА (АБУКАР)

(1705-1760)

Цилингви Бука (Абукар) 1705-йисуз Куьредин Цилинг хуьре дидедиз хьана. Ам лезгийрин чехи шаир Етим Эминан чехи буба я. Адан гьакьиндай са кьадар малуматар лезгийрин машгур алимар Гьалиб Садыкьиди ва Мавлуд Ярагьмедова ганва. Гь.Садыкьидин архивда адан са шумуд шиир ава. И шииррикай бязибур ктабриз акьатнава. Алимри малумат гузвайвал, Цилингви Бука вичин девирдин твар-ван авай алим ва шаир тир. Цилингви Бука гьакьни тарихдал рикі алай кас тир. Ада шиирдалди «Цилинг» твар ганвай тарихдин ктаб кхьенай. Шаирди вичин

дунья дегишарайдалай гьугьуниз хуьруьн мисклинда хуьзвай а ктаб Али лугьудай са касди тухванай. Кьедалди и кьиметлу ктаб жагьуриз хьанвач. Кьве чалал эсерар тесниф авур Цилингви Бука лирик шаир я. Чи лирикада адан махсус тир хаті ава. Адан чалар рикел аламукьдай регьятбур я. Шаирдин гзаф шиирар кьушма жанрдив кьазвайбур я. Цилингви Бука тахминан 1760-йисуз рагьметдиз фена.

Къезва гьа!

Эй агьаяр, пелеваз рагь,
Бахтатар инсан къезва гьа!

Ахьа яха - женнетдин багь,
Хупі таза жейран къезва гьа!

Яру хьанва, куьз ятІа, гьил,
ЖаллатІ яни атІудай кьил?
Кьумух Сурхаян руш - несил,
Тик кьуна гардан, къезва гьа!

Девейрин яваш я юзун,
КеретІ-керетІ къезва кьушун.
Тахтунал гуьрчег тир акун,
Шагьы-Сулейман къезва гьа!

Дамах гваз гьахьна майдандиз,
Акьвазнава икІ мердандиз.
Лайих тир Мустафа хандиз,
Гуя хьы, са хан къезва гьа!

Букадин гаф: и дуньяда,
Ребби, чаз ви регим кланда,
Килиг садра: асулзада,
Тарифлу Султан къезва гьа!

ГАФАР

УЬНУЬГЪ

И хуьруьн твар чи чІалан алим Р.Гьайдарова «Аних//Аньгъ» хьиз кхьенва. Аних «къветІ, магьара» я лугьузва ва адан ери - бине маса чІалара жагьуриз алахьзава. Гьакьикьатда и ойконим лезги чІалан «уьнуьгъ» («гьалкьа») гафуникай арадиз атанвайди я.

ІХ виш йисуз талукь тир Уьнуьгъ келе эцигнавай чка, яни хуьр алай чка вири патариххьай вацІари, дагьлари, тик кьвалари уьнуьгда тунвай,

душманривай агатиз тежедай чка я. Гьавилляй халкьди и чкадиз, ина кутунвай хуьруьз ва кІеледиз «Уьнуьгъ» твар ганай. Гуьгьунлай «гъ» сес «гъ» сесиниз элкьенва ва гафунин мана - метлебда са дегишвални кьиле фенвач.

ХУЬР

Чи чІалан кьадим гафарикай садни «хуьр» я. Кхьинрин гуьмбетра и гаф агьзур йис идалай вилик гьатнава. Х виш йисаз талукь тир «Абумуслиман

тарих» лугьудай хроникада лезгийрин ЭчІехуьр твар алай чка кьейд авунва.

«Хуьр» гафунин ери - бине тайинарун регьят туш. Машгур алим, профессор Е.А.Бокарева хуьр гафунин этимон хур я лугьузва. Адан фикирдалди, дегь заманайра лезгийри цадай чилиз, никІиз хур лугьудай. Маса алимрини тесстикьарзавайвал, хуьр гаф эвелдай ойконимдин твар хьиз ваь, цайи чкадин твар хьиз арадал атанай. Хуьруьн твар адакай са ни ятІани сифте цайи чкада гьугьунлай масабурни квал - югь кутурла, ахпа хьана. Ахьтин чкадал арадиз атай хуьрел гьа касдин хуьр лагьана твар акьалтІиз хьана: Алидхуьр, Асадхуьр, Сардархуьр, Нежефхуьр ва икІ мад.

ГЪУР

Профессор Р.Гьайдарован фикирдалди «гъур» ва «оргъ» гафар са дувулдинбур я. Абурун мана «сел, вацІ» я. «Гъур» гафунин мана дегиш хьана, адакай «кьадардилай артух» лугьудайлани менфят кьачуда: Мехьер гъур алаз кьиле фена, яни лап хьсандиз, шаддиз, гьар са кар вини дережада аваз. Алимди кхьизвайвал, гъур

гафунин лап мукьва гаф гур я. Гурга-гур келимани гьа и гафарин мукай хьун мумкин я.

Къебеле райондин Камарван хуьруьн юкьван мектебдин лезги чІалал рикі алай жегьилар

РИКІЕЛ ХУЬХ!

Чпихъ -ар, -ер хьтин эхирар авай ойконимрикай инсанар акьатай чкаяр кьалуруниз кьуллугьзавай цийи гафар арадал гьидайла а эхирар гадар жеда. Идалай кьулухъ -и суффиксдин куьмекдалди гзафвиллин кьадардин диб арадал хкида, ахпа -ви суффикс акалда: Грар - гириви; КІрар - кІириви; Кркар - киркиви; Хьукьар - хьукьиви, Чепер - чепиви, Усар - усиви, Ашар - ашиви; Филер - филиви; Хьуьлер - хьуьлуьви, Макьар - макьиви; КьакІар - кьакІиви.

Маса ойконимрикай цийи гафар агьадихъ галайвал арадал кьведа: КцІар - кцІарви; Фияр - фияви; Хьилер - хьиливи; Кьуьхуьр - кьуьхуьр-

ви ва икІ мад.

Тешпигьрикай тукьлуьр хьайи ва я чпин манадик маса гекьигун квай глаголар агьадихъ галайвал кхьида: пуьркьуьн (чуньухун, ма-саян пул, шей); гаралай авун; япалай авун; тифтиф цавуз акьудун; тупІалай авун; хиритІ авун; шандакьар авун; кьечІин («гатун» лагьай манада); цацарал (ва я кикерал) хьун (гьазур хьун, месела, кикІиз); кьилера - кьил хьун; кьил-кьилелай алатун; цавув агакьун (шад хьана, хвеша хьана); тату-гун; тар-мар хьун, вара-зара хьун, мука кьал эцигун (эвленмиш хьун); дердинай

акьудун; чандивай авун; куьцІуьн (галатна бизар хьун); вагьтедай тефин; чІана; чІангьакьа ва мсб.

Вансуз зайиф сесер абруптивралди агьадихъ галайвал эвез жеда: к-кІ; т-тІ; хь-кь

вак - вакІар
вик - викІер
мурк - муркІар
нек - некІер
ник - никІер
рак - ракІар
як - якІар
вирт - виртІер
мет - метІер
нафт - нафтІар
гьахъ - гьахьар
уьфт - уьфтІер
рат - ратІар
рехъ - рекьер

ЧИ БУБАЙРИ ЛАГЬАНАЙ...

- ВикІегъ инсандин хурук дагьларивайни давам гуз жедач.
- Аслан хьтин итимдиз цегв хьтин душман тахьуй.
- Гьулдан винелай хада, инсан кьеняй.
- Вичиз муьгъ тийидайда халкьдиз мискІин ийидач.
- Инсан рекье-хуьле чир жеда.
- Тар ярхариз кланзавагІа, дувулар атІутІ.
- Хизандикай санални хай рахамир.
- Цавук гуарар кутамир.
- ЦІунни вацІун арада гьахьмир.
- ЦІухьни вацІухъ галаз гьуьжетармир.
- Кард мукалай элячІдач.
- Игитдин хер хурал жеда.
- Кьегьалдиз четинвал лайихлу сенгер я.
- Халкьдихъ умуд кутурди симинлай фида.
- Бегьем итимди дустар кьадач, адаз дустар жагьида.
- Душман валара, дуст пурара жеда.
- Бегьемеуз дуст жедалди тек амуькун хьсан я.
- Пулди инсан балкІандални акьадарда, ламралайни вегьида.
- Чехиди авачир кІвале берекат жедач.
- КІвалах тавур пер муьрхуьь кьада.
- Хьел анжах дуствилев арадай акьудиз жеда.
- Хьел зайифбурун алакьун я.

